

Mădălina STRECHIE | **Memoria lui Iugurtha la Roma**
(Universitatea din Craiova)

Abstract: (The Memory of Jugurtha in Rome) Jugurtha, the Numidian king who proclaimed himself king, is portrayed by Sallust as an enemy of Rome, because he had the pride to fight quite boldly with it. *De bello Iugurthino* is the chronicle of this war, but especially the archive of the memory of the Romans towards King Jugurtha. Thus, the Numidian king left a vivid impression on the Romans, because the Roman Numidian war is called the war with Jugurtha, not with the Numidians. Sallust is the one who turns Jugurtha into a haughty enemy, for the audacity he faced Rome, but especially because he dared to oppose the political plans of the Romans for Numidia, who wanted a trustworthy person on the throne of this kingdom, not a volunteer, a sovereign like Jugurtha, who did nothing but defend his position by fighting his treacherous relatives who asked for Roman help. Also, the Romans could not forget Jugurtha, because he exposed their corruption and tried in turn to apply the same means to corrupt the goodwill of Rome. Jugurtha's misfortune was Rome's plan, not his inability to lead. Rome will integrate Numidia, not long after, into its vast empire, always being a source of horses and fighters very well prepared for the Roman auxiliary troops. Our study is expected to be a rehabilitation of the memory of Jugurtha, essentially a patriot, who fought with anyone, for his country, including the Eternal City, he was not a demon for the Romans, as he is depicted, but he was a formidable opponent.

Keywords: *military confrontations, public image, demonization, Roman politics, Jugurtha.*

Rezumat: Iugurtha, regele numid care s-a auto-proclamat rege este prezentat de către Sallustius ca un dușman al Romei, deoarece a avut trufia să se războiască destul de îndrăzneț cu aceasta. *De bello Iugurthino* este cronică acestui război, dar mai ales arhiva memoriei romanilor față de regele Iugurtha. Așadar regele numid a lăsat o vie impresie romanilor, deoarece războiul romano-numid este numit războiul cu Iugurtha, nu cu numizii. Sallustius este cel care îl transformă pe Iugurtha într-un inamic trufaș, pentru îndrăzneala cu care a confruntat Roma, dar mai ales că a îndrăznit să se opună planurilor politice ale romanilor pentru Numidia, care doreau un fidel pe tronul acestui regat, nu un voluntar, un suveranist precum Iugurtha, care nu a făcut altceva decât să-și apere poziția luptându-se cu rudele trădătoare care au cerut ajutor roman. De asemenea, romanii nu l-au putut uita pe Iugurtha, deoarece le-a demască corupția și a încercat la rândul său să aplice aceleași mijloace de a corupe bunăvoința Romei. Neșansa lui Iugurtha a fost planul Romei, nu incapacitatea sa de lider. Roma va integra Numidia, nu după multă vreme, în imperiul său vast, fiind întotdeauna o sursă de cai și de luptători foarte bine pregătiți pentru trupele auxiliare romane. Studiul nostru se dorește o reabilitare a memoriei lui Iugurtha, în esență un patriot, care pentru țara sa a luptat cu oricine, inclusiv cu Cetatea Eternă, el nu a fost un demon pentru romani, cum este zugrăvit, ci a fost un adversar redutabil.

Cuvinte-cheie: *confruntări militare, imagine publică, demonizare, politică romană, Iugurtha.*

Introducere

Subiectul studiului nostru a fost puțin tratat atât în istoriografie, cât și în filologie, cu toate că i s-a acordat mai multă atenție în studiile literare. În schimb, în lucrările istorice nu i s-a acordat atenția pe care o merita; de aceea dorim să îndreptăm acest lucru, anume să tratăm subiectul din punct de vedere istoric, ca pe un izvor prețios de istorie diplomatică a Romei.

Ne propunem să tratăm memoria lui Iugurtha la Roma din punct de vedere al adevărului istoric, *sine ira et studio*, fără a fi așadar părtinitori nici cu Roma, nici cu victima ei, Iugurtha, deși avem simpatie pentru Iugurtha, care a îndrăznit să lupte cu Roma. Pentru aceasta folosim ca documentare, analiză și investigație izvorul literar latin lăsat de Sallustius, talentatul istoric roman; chiar dacă nu este cel mai mare, este cu siguranță cel mai expresiv stilistic. *De bello Iugurthino* reprezintă nu numai cronica unui război, minor pentru istoria militară romană, ci este mai ales o radiografie a societății romane din acele timpuri, foarte riguros expusă de talentatul istoric. Este un război al Romei cu ea însăși, cu defectele și moravurile sale, un joc diplomatic și prea puțin o confruntare militară, în pofida faptului că redă un conflict real.

Sallustius își începe opera printr-un veritabil eseu filosofic, făcând mai degrabă filosofia istoriei, decât istorie. Cert este că talentatul istoric roman, conștient de degradarea moravurilor romane, pe care o resimte acut, este virulent mai ales în ceea ce privește politica romană. Foarte critic cu toți decidenții romani, mai ales cu acei *homines novi* care odinioară se remarcă prin virtuți, care îi puteau inspira pe oamenii din jurul lor, care au făcut istoria glorioasă a Romei, iar în timpurile sale erau în fruntea corupției: „Dar eu... dând glas întristării și scârbei față de moravurile Romei...” (*ibidem*, 133), el găsește prilejul de a extinde această perspectivă dincolo de contextul său concret. Astfel autorul ne vorbește despre „eternitatea spiritului omenesc”, dar în același timp este virulent cu moravurile romane din timpurile descrise, precum „corupția”, dar mai ales inversarea valorilor, care permitea cumpărarea funcțiilor. Acestea sunt motivele pe care le putem citi printre rândurile operei sallustiene *De bello Iugurthino*, lupta cu decăderea moravurilor romane, care permiteau vulnerabilitatea securității externe, dar și interne a Romei ca stat: „Dar dintre acestea, magistraturile, rangurile în oștire, într-un cuvânt, orice îndeletnicire cu treburile publice nu mi se par deloc de râvnit în aceste vremuri, pentru că nici onorurile nu se mai dau după vrednicie.” (Sallustius 1969, 132). Cu alte cuvinte fenomenul corupției era unul generalizat în Roma războiului cu Iugurtha. De asemenea, Sallustius este acela care militează, pentru ca memoria faptelor trecutului nației romane să fie redată așa cum a fost, fiind nu numai cea mai eficientă îndeletnicire spirituală pentru un istoric, dar și datoria acestuia pentru națiunea din care face parte: „Dar, printre celelalte îndeletniciri ale spiritului, de mare folos este mai presus de toate pomenirea faptelor din trecut... statul va trage mari foloase...” (*ibidem*, 132-133).

Sallustius explică rolul memoriei faptelor de seamă, care devin astfel modele de urmat, tocmai prin transmiterea lor generațiilor viitoare: „Adeseori am auzit că Quintus Maximus, Publius Scipio și alți bărbați vestiți ai cetății noastre, aveau obiceiul să spună, că ori de câte ori priveau chipurile strămoșilor, li se înflăcăra cu cea mai mare ardoare sufletul de virtute. De bună seamă, nu acele chipuri de ceară aveau în ele putere atât de mare, ci amintirea faptelor lor, făcea să le crească bărbaților vestiți acea flăcără în piepturi, și ea nu se potolea mai înainte ca virtutea lor să fi fost deopotrivă cu faima și gloria acelora.” (*ibidem*, 133). Cu alte cuvinte, memoria era foarte importantă pentru devenirea și supraviețuirea sa viitoare.

După toate aceste demersuri virulente la adresa societății romane și a politicianilor săi, Sallustius prezintă motivația istoriei sale despre războiul cu Iugurtha, de fapt mai mult un război al Romei cu propria sa corupție, cu moravurile decăzute și cu propriile vicii, decât cu un dușman pe măsură. Iugurtha, regele auto-intitulat al Numidiei, nu a făcut altceva decât să își provoace adversarul cu propriile lui vicii, de aceea ecourile acestui război s-au resimțit mai mult asupra politicii interne a Romei decât în politica sa externă: „Mi-am propus să povestesc războiul pe care poporul roman l-a purtat împotriva lui Iugurtha, regele numizilor, mai întâi pentru că a fost îndelungat, crâncen și cu sorți de izbândă schimbători, apoi pentru că atunci a fost înfruntată mai întâi trufia nobilimii. Această înfruntare a zguduit toate rânduielile divine și umane și a ajuns la o așa turbare, încât dezbinărilor dintre cetățeni, numai războiul și pustiirea Italiei le-a pus capăt.” (*ibidem*).

Context, cauze, relațiile numido-romane și ascensiunea lui Iugurtha

Numizii și Iugurtha au fost inițial socii romanilor, susținându-i pe aceștia în conflictul lor cu perfida Carthagină. În acest conflict s-a remarcat, ca *socius* al romanilor, tânărul Iugurtha, un personaj carismatic, un veritabil *homo novus* numid. Deși era nepotul regelui în funcție, Micipsa, născut de o concubină a fratelui acestuia, s-a dovedit cel mai capabil dintre toți tinerii din familia regală numidă. Tocmai din cauza familiei sale, Iugurtha a fost marginalizat de către familia regală a lui Micipsa, dar s-a făcut remarcat ca lider militar și nu numai prin propriile fapte, fapte care sunt recunoscute de către romani. Sallustius ni-l descrie pe acest veritabil politician numid, care s-a dovedit extrem de inteligent și capabil să își depășească propriul destin: „Acesta, ajungând în anii tinereții, viguros la trup, frumos la înfățișare, dar mai ales deosebit de ager la minte, nu s-a lăsat corupt, nici de îmbuibare, nici de trândăvie, ci, după datina aceluia neam: călărea, arunca cu sulița, se lua la întrecere în fugă cu cei de-o vârstă cu el și cu toate că-i întrecea pe toți în vrednicie, le era drag tuturor, pe lângă aceasta, petrecea bună parte din timp la vânătoare, lovind, primul sau printre cei dintâi, lei și alte fiare, el făcea isprăvile cele mai mari...” (*ibidem*, 134). Iugurtha era așadar un adevărat leu tânăr printre politicienii familiei regale, confirmând mai târziu că a meritat să devină rege. Mai mult, el îl întrece în fapte și carismă pe însuși regele în funcție, unchiul său, Micipsa; de aceea acest rege dorea chiar eliminarea tânărului leu

al politicii numidiene. Ceea ce l-a împiedicat pe Micipsa să își elimine nepotul era frica față de opinia publică, deplin cucerită de carisma propriului nepot. Datorită calităților sale, Numidia îl vedea pe Iugurtha drept succesorul de drept la tron. Sallustius chiar descrie faptul că acest nepot desconsiderat și invidiat de către regele numid se bucura de „dragostea fierbinte a numizilor”.

Planul de eliminare a lui Iugurtha de către regele Micipsa persista, deși poporul numid îl iubea. De aceea, cu scopul eliminării sale fără să se murdărească pe mâini, regele numid îl trimite pe Iugurtha în toiul luptei dintre romani și puni. Aliat al romanilor, *socius et amicus*, Micipsa și-a destinat nepotul pierzaniei, prin urmare. Numai că Iugurtha s-a dovedit un comandant militar foarte bun, în ciuda tinereții sale, ceea ce i-a adus o mare faimă. Așa cum descrie Sallustius, a ajuns „în scurt timp la o așa de mare vază”, încât regele Micipsa nu mai avea nicio justificare de a-l marginaliza, el însuși fiind un personaj șters.

Iugurtha era, așadar, un foarte bun candidat pentru tronul Numidiei, dovedind în război că este și un bun comandant militar, conducând excelent nu numai militari, ci toți oamenii din subordinea sa: „...el era viteaz în luptă și bun în povețe”; [...] la acestea se mai adăugau bunătatea lui sufletească și iscusința minții” (*ibidem*, 135). În expediția în care a fost trimis pentru a pieri, Iugurtha a câștigat, atunci când toată lumea din jurul lui se aștepta să piardă. Victoria tânărului leu s-a datorat nu numai carismei personale, ci și tenacității acestuia, care a studiat atât adversarii cu care lupta, cât și aliații de partea cărora era, aflându-le astfel slăbiciunile. Succesul în misiunea punică i-a adus nu numai supraviețuirea și gloria, recunoașterea propriului popor, ci și includerea lui Iugurtha printre urmașii lui Micipsa.

După moartea lui Micipsa începe lupta pentru putere dintre cei doi fii ai acestuia cu vărul lor, Iugurtha. Încă de la funeraliile regelui Micipsa a început o confruntare psihologică, apoi și fizică, între cei doi frați cu vărul lor în privința poziției celor care urmau să aducă omagii regelui decedat. Frații erau mult mai slabi ca politicieni și militari, dar cu orgolii nemăsurate, iar ca vârstă mai mici decât Iugurtha, care îi întrecea astfel la toate capitolele pentru candidatura la tronul Numidiei.

Iugurtha, rege

După moartea regelui Micipsa regatul Numidiei se divide în trei, așa cum cad de acord cei doi fii ai lui Micipsa și Iugurtha. Numai că descentralizarea puterii Numidiei nu aduce pacea între beligeranți, mai ales că se împart toate instituțiile statului între cei trei, la propunerea fiului cel mare al lui Micipsa, Hiempsal. Iugurtha îl ucide pe acest fărâmițator de stat și se autoproclamă rege al întregii Numidiei, deși prin moartea lui Hiempsal au rămas două forțe care luptau pentru supremația regatului. Avantajul lui Iugurtha era comanda armatei, care îl urma, cunoscându-i faptele de arme: „dar cei mai viteji în război sunt de partea lui Iugurtha” (*ibidem*, 139).

Celălalt prinț, revoltat de uciderea fratelui, a căutat ajutor la Roma pentru a fi numit rege al Numidiei, chiar cu riscul de a transforma țara într-o anexă a Romei.

Iugurtha trece la unificarea regatului, cucerind și partea controlată de către Adherbal, devenind rege al Numidiei reunite. Ca rege al țării africane Iugurtha dorea relații diplomatice cu Roma, dar de pe picior de egalitate: ca aliat și prieten, deși Adherbal s-a refugiat pe teritoriul roman. Sallustius este disprețuitor cu Iugurtha, considerând că a inițiat relațiile de prietenie cu romanii din pricina fricii, dar Iugurtha era și un fin politician, foarte abil, cunoscând problemele interne ale romanilor, copleșiți de propriile probleme sociale și corupția generalizată, fiind sigur de succesul său diplomatic. Sallustius ca orice roman, este foarte mândru, considerând că Roma inspira teamă tuturor, numai că Iugurtha nu avea deloc această teamă, așa cum insistă talentatul istoric roman: „Iugurtha, îndeplinindu-și planurile, după ce deveni stăpân asupra întregii Numidii, și gândindu-se în tihnă la fapta sa, se temea de poporul roman și ca să scape de mânia lui, nu-și punea speranța decât în lăcomia, de bani a nobilimii și în banii săi...” (*ibidem*, 139). Reținem faptul că regatul Numidiei, deși frământat de război civil, deținea totuși o bogăție de invidiat. Prin urmare, Iugurtha este prezentat de către Sallustius drept un corupător al romanilor, remarcându-se totuși prin capacitățile sale de lider politic, dar și printr-o carismă magnetică, potențată de o avere financiară.

Partea adversă lui Iugurtha cere din nou ajutor romanilor în calitate de stat satelit, vasal, nu de aliat și prieten, așa cum revendica Iugurtha. Aflând de planurile diplomatice ale adversarilor, care ar fi înrobii țara romanilor, Iugurtha rezolvă singur situația diplomatică tulburătoare cu romanii, demonstrând că este un veritabil suveranist, cum l-am numi astăzi. Mai mult, noul rege al Numidiei unitare este necruțător cu trădătorii din jurul vărului său: „...prinși de Iugurtha, unii au fost răstigniți pe cruce, alții aruncați să fie sfâșiați de fiare, iar câțiva, cărora le-a fost lăsată suflarea, închiși în temnițe întunecoase...” (*ibidem*, 142).

Pedepsirea trădătorilor ideii unui stat numidian centralizat, așa cum era viziunea lui Iugurtha asupra Numidiei, a fost așadar o consecință firească, o pedeapsă penală a cuiva care a încălcat o politică internă. Dar vărul său stăruie pe lângă Roma ca fiul fostului *socius et amicus* al Romei, Micipsa, cerând de fapt o intervenție armată a Romei pentru a schimba ordinea de drept stabilită prin luptă, schimbându-l pe Iugurtha de pe tronul Numidiei. Adherbal trebuia să fie înscăunat de Roma pe tronul Numidiei, în schimbul aservirii totale a țării: „să nu cinstim pe nimeni altul, decât poporul roman, să nu încheiem alianțe, nici tratate noi, căci în prietenia noastră vom avea cel mai mare sprijin.” (*ibidem*, 143). Chestiunea numidiană se discută în Senatul Romei, unde părerile sunt împărțite, dar, mai ales prin influențele sale financiare, Iugurtha reușește totuși să obțină o parte a Numidiei independente, pe care să o conducă personal; o altă parte este atribuită de Roma lui Adherbal. După împărțirea din nou a Numidiei Iugurtha se pregătește iarăși de război cu vărul său, însă așteaptă plecarea solilor romani veniți în Numidia la solicitarea vărului trădător: „Iugurtha era aprig și războinic.” (*ibidem*, 148).

După plecarea solilor romani în Numidia se ajunge la un război generalizat: „Iugurtha impresură, așadar, orașul și-l atacă cu barăci mișcătoare, cu turnuri și cu mașini de război de toate felurile.” (*ibidem*, 149). Atacul e rapid, cu inovații tehnico-

militare acolo unde necesitatea o cere – blocate, așa cum a fost cazul orașului Cirta, reședința trădătorului fărâmițator de stat, Adherbal. Acesta cere din nou ajutor Romei, trimițând chiar soli la Roma, să-i susțină cauza în Senatul Romei. Din nou Roma trimite soli la numizi, manifestându-se ca un jandarm arbitru, care își proteja propriile interese, intervenind vădit de partea lui Adherbal. Inclusiv Sallustius este mult prea critic în ceea ce îl privește pe Iugurtha: „era frământat în chip felurit de teamă și patimă”, fiind mai degrabă un „ticălos” și un rebel față de puterea Romei, deoarece „sufletul lui orbit de dorințe îl târa spre nelegiuirile începute.” (*ibidem*, 152).

Au loc negocieri între cele două părți beligerante, coordonate de romani, dar acestea eșuează, ceea ce-l determină pe Iugurtha să dea atacul final asupra Cirtei, arătându-se nemilos cu toți trădătorii, dând dovadă chiar de cruzime. Roma se pregătește să intervină militar, fiind conștientă că dacă focul Iugurtha va fi lăsat nepedepsit va provoca incendii devastatoare în toată Roma și în provinciile sale. Iugurtha mituiește noii reprezentanți romani, care încep o luptă între ei. Inclusiv un tribun al plebei este cumpărat de Iugurtha cu „bani grei”, ceea ce are un ecou foarte mare la Roma. Toate acestea au fost pretexte de război între Roma și Iugurtha; prima dorea antrenamentul legiunilor sale, cel de-al doilea disprețuia Roma, socotindu-l un „oraș de vânzare” care nu merita să despartă Numidia.

Astfel încep confruntările dintre Roma și Numidia lui Iugurtha în Africa. Prima confruntare este un eșec pentru romani, mai ales din cauza lui Iugurtha care prin „vicieni”, corupție, dar și toate mijloacele permise într-un război, a reușit să iasă învingător. Atacă fulgerător tabăra romană, noaptea pentru a potența haosul în tabăra romană, care a avut drept consecință „o fugă rușinoasă” din partea romanilor. Cu acest prilej Sallustius descrie și prăpastia care exista la Roma în timpul confruntării cu Iugurtha, între Senat și poporul roman, cele două repere ale democrației romane. Ele nu erau parteneri în gestionarea treburilor statului roman, dimpotrivă acționau de cele mai multe ori antagonic, cauzele fiind decadența acestora: „desfrâului, trufiei și bunăstării.” (*ibidem*, 165).

Trupele romane din Numidia erau în dezordine, de aceea este trimis Metellus, care a reușit să restabilească disciplina printre soldații romani, făcând planuri de luptă, transformând războiul într-o vânătoare a cărei țintă este Iugurtha, pe care dorea să-l prindă viu sau mort. Au loc confruntări succesive romano-numide, în care la început romanii nu au succes, din cauza locului ales de către Iugurtha pentru confruntări, numit de Sallustius „neîmblânzitul rege”, lucru care îi determină pe romani să schimbe planul tactic. Metellus și trupele romane recurg la tactica pârjolirii și distrugerii resurselor Numidiei, mai ales că nu afectau teritoriul roman. În tabăra romană se face remarcat Marius, cel care va juca un rol deosebit în istoria romanilor, mai ales a armatei lor. Marius a fost unul dintre comandanții acestui nou tip de război roman, de jaf și de urmărire a unei ținte, Iugurtha.

Iugurtha se adaptează și el războiului roman și începe un război de guerilă. Zama este din nou scena unor confruntări sângeroase, de data aceasta între romani și numizii

lui Iugurtha, care „dădu pe neașteptate un atac.” (*ibidem*, 179). Nu a existat un învingător clar, de aceea romanii vor corupe mulți dintre apropiații lui Iugurtha, pentru a-l obliga pe acesta să capituleze. Iugurtha refuză și rezistă. Iugurtha își caută aliați la națiunile vecine, cum au fost getulii, mai ales că exista o înrudire cu aceștia prin căsătorie. De partea romană la comanda războiului ajunge Marius, prin câștigarea consulatului. Ostilitățile încep din nou, iar Roma lui Marius se arată neîndurătoare „contrară legilor războiului.” (*ibidem*, 207).

Iugurtha își cheamă în ajutor aliații, iar Marius primește ajutor de la Sulla, astfel încât la Capsa are loc o luptă pe viață și pe moarte. Marius și Roma sunt învingători la capsă, ceea ce le permite să atace celelalte redute ale lui Iugurtha, ceea ce produce și divizarea aliaților regelui numid. Mașina de război a romanilor începea să funcționeze, mai ales că era comandată de către generalul care a gândit-o astfel. Bocchus, aliatul lui Iugurtha este scos din joc, prin străduința lui Sulla, care obține din partea lui neutralitatea: „Purtați cu Iugurtha războiul pe care-l doriți.” (*ibidem*, 223).

Lipsit de aliați și de sprijinul propriei țări Iugurtha este prins și înlănțuit de către Sulla și predat lui Marius, iar Numidia devine un satelit provincial al Romei. Astfel marele rege și mândrul rege al Numidiei, Iugurtha „este adus la Roma în lanțuri” (*ibidem*, 226), drept cea mai prețioasă pradă de război a romanilor în războiul numid, pierdut de Iugurtha, nu din cauza nepriceperii, ci din cauza trădării și lăcomiei propriilor rude.

Concluzii

Memoria lui Iugurtha la Roma era una foarte vie, nu numai datorită talentului și operei lui Sallustius, ci în primul rând grație propriei personalități. Carismaticul rege era considerat obraznic, deoarece a îndrăznit să le arate romanilor propriile slăbiciuni: corupția, lipsa de loialitate, fragilitatea instituțiilor republicane. Faptul că Iugurtha i-a ținut în șah pe romani este un merit al acestui rege, de aceea războiul romano-numid este numit *bellum Iugurthinum*. Iugurtha a luptat de la egal la egal cu marii zilei la romani printre care Metellus, Marius și Sulla, demonstrând ce important a fost ca dușman.

Se poate spune că acest rege și conflictul lui a schimbat politica externă a Romei, care a inaugurat cu prilejul victoriei asupra lui diplomația celui mai puternic. „Neîmblânzitul rege” a rămas în memoria Romei drept o lecție însușită, deoarece un alt adversar de talia sa nu se va ivi în Africa. Eternă și de neînvinc, Roma va aplica „modelul Iugurtha” tuturor dușmanilor săi.

Referințe bibliografice

- Albrecht, Michael, Von. 1989. *Masters of Roman Prose from Cato to Apuleius. Interpretative Studies*. Translated by Neil Adkin, University Leeds. Francis Cairns: Great Britain.
- Alföldy, Géza. *Storia sociale dell'antica Roma*. Traduzione a cura di Andrea Zambrini. Ebook Ita. Calibre Collection by Filuck: filuck.wix.com/pagineparlanti.

- Braund, Morton, Susanna. 2002. *Latin Literature*. London and New York: Routledge.
- Capogrossi, Colognesi, Luigi. 2009. *Storia di Roma tra diritto e potere. La formazione di un ordinamento giuridico*. Bologna: Società Editrice Il Mulino.
- Cizek, Eugen. 2003. *Istoria literaturii latine*. vol. I, II. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Grupul Editorial Corint.
- Codoñer, Carmen (Ed.). 1997. *Historia de la literatura latina*. Madrid: Impreso en Gráficas Rógar, S. A. Navalmorales.
- De Coulanges, Fustel. 1984. *Cetatea antică. Studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*. vol. I. Traducere de Mioara și Pan Izverna. Traducerea notelor de Elena Lazăr. Prefață de Radu Florescu. București: Editura Meridiane.
- Fezzi, Luca. 2015. *Modelli politici di Roma antica*. Roma: Carocci Editore.
- Grimal, Pierre. 1997. *Literatura latină*. Traducere de Mariana și Liviu Franga. București: Editura Teora.
- Habinek, Thomas, N. 1998. *The politics of Latin Literature. Writing, Identity and Empire in Ancient Rome*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- *** *La Prosa latina*. 1991. A cura di Franco Montanari. NIS. Roma: La Nuova Italia Scientifica.
- *** *Proză istorică latină. Caesar-Sallustius-Titus Livius-Quintus Curtius-Tacitus-Suetonius*. 1965. În românește de Radu Albala. Studiu introductiv și note bio-bibliografice de Mihai Nichita. Ediția a II-a. București: Editura pentru Literatură Universală.
- Salluste, *Guerre de Jugurtha*. Paris: Librairie Garnier Frères.
- Sallustius Crispus. 1969. *Opere*. Studiu introductiv, traducere, note și indice de prof. univ. Nicolae Lascu. București: Editura Științifică.